

«ДЪЛБОКА КЪРВАВА БРАЗДА» В БЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА

Желю Авджиев

Септемврийското въстание в България от 1923 г. бе първото антифашистко въстание, първият, ръководен от Комунистическата партия шурм на трудещите се маси за преграждане варварския поход на настъпващия след Първата световна война фашизъм. Кървавите изстъпления, с които управляващата фашистка върхушка потуши преди 50 години въстанието, бяха почувствувани като истинска народна трагедия. Всички честномислещи хора в страната бяха възмутени от „омиротворяването“, извършено с такова варварство. Временно победеният народ-титан продължи борбата, която в най-голяма степен определи бъдещото развитие на цялата нация.

1

Септемврийското въстание издълба „дълбока кървава бразда“ — по думите на Георги Димитров — и в българската литература. Ако войните с техния катастрофален край и освежителният полъх на Октомврийската революция отрезвиха по-голямата част от интелигенцията и спомогнаха и на мнозина писатели да отвърнат очи от житейските и литературните химери и да ги отправят към хората и конфликтите на живота, Септемврийската епопея и последвалите я кървави изстъпления скъсиха още повече пътя на сближение на творците с народа. За значителна част от тях Септември стана жизнена и творческа съдба — Гео Милев, Никола Фурнаджиев, Асен Разцветников и др. По-малко директно, а повече косвено въстанието и преди всичко неговото потушаване въздействува и върху редица художници и композитори — Иван Милев, Пенчо Георгиев, Любомир Пипков. . .

„Септемврийска поезия“ — така Георги Бакалов най-напред, а след това Иван Мешеков и др. нарекоха стиховете и разказите на Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев и Ангел Каралийчев, появили се в „Нов път“ като пръв поетичен отглас на величавите и страшни септемврийски дни. След време към „септемврийските“ творци литературните критици започнаха да прибавят Гео Милев и другите поети от „Пламък“, Крум Кюлявков и останалите сътрудници на „Звънар“, Антон Страшимиров и начеващите поети и писатели от „Ведрина“. . . . Още по-късно — Николай Хрелков, Орлин Василев, Крум Велков и други. Вече пет десетилетия Септември е постоянна и нестарееща тема в нашата поезия и проза, разработвана след народната победа от Емил Коралов, Ст. Ц. Даскалов, Г. Караславов, Емилиан Станев и други, а септемврийската литература — като нов естетически обособен момент в литератур-

ното развитие — една от важните проблеми на литературната история и критика.

За най-ярък и характерен „септемврийски“ етап се счита периодът от 1923 г. непосредствено след въстанието до априлския атентат 1925 г. Като се вземат пред вид обаче самият конкретен исторически момент, приблизително еднаквото осветление на септемврийската тематика, сходните или еднакви естетически позиции и художествени задачи на септемврийските творци, би могло да се прибавят към този характерен етап още една-две години — след априлския атентат докъм края на 1927 г. — с дейността на Страшимиров във в. „Ведрина“.

Обстоятелството, че септемврийските творци и литературни организатори, редактори и критици са или непосредствени участници в кървавите битки, или са идейно приобщени към устрема и трагедията на народа, им помага да видят и да оценят истинското историческо значение на въстанието, а с това да стигнат и до убеждението и разбирането за създаването на една нова литература, за която „хляб и вода“ са народните борби и идеали. Затова и Септември става основна тема в техните произведения. Много показателно е и това, че от възмущението си от кървавите изстъпления върху народа те преминават и към съдбата на нацията, на отечеството.

В този път на сближение с народните маси и на откликване на техните борби и поражения септемврийската литература следва една здрава традиция в нашата литература, датираща още от годините на пълното ѝ оформяне през епохата на националноосвободителните борби. Тази традиция минава през Каравелов и Ботев, Вазов и Яворов, за да стигне чрез стиховете на Смирненски до най-близкия пример — образец на литература — пламенен и жив отклик на живота и борбите на работническата класа. Септемврийската литература продължи по-пряко линията на социалистическата поезия, наследи и разви революционно-поетичните завети на Смирненски. Тя идеше с обновителния дъх на Великия октомври и с тътена от революционния нагет на българските работници и селяни в следвоенните години. Но тя бе обгорена преди всичко от покрусата и мъката след кървавия септемврийски ураган, преминал над села и градове. През мъката и сълзите обаче се изливаше ненавистта, напирала бодростта и вярата. . .

В идейно-естетическите търсения на септемврийските творци наред с революционния полет и динамичност на социалистическата поезия намираме и елементите на едно по-земно, виталистично светоусещане, на един по-предметно веществен рисунък, на една по-нова образност, на подчертани усилия в търсенето на нови художествени форми. А това са характерни особености за значителна част от новата европейска литература, създаваща се след Първата световна война. В онова чудно десетилетие на нашия век — 20-те години, което обогати неимоверно естетическата мисъл, което даде един от най-оригиналните художествени завоевания на световната литература, от което идат корените и на най-добрите стилови направления в съвременната революционна социалистическа литература. . . и до нашата септемврийска литература, изграждаща се безспорно на здрави национални традиции и под влиянието на народната песен, достигат отзвуци от мъжествения футуристичен глас на Маяковски, от следреволуционното творчество на Блок. Върху нея могат да се видят следи и от имажинизма на Есенин, и от експресионизма на западноевропейските поети. . . Това несъмнено я сближава със следвоенната европейска литература. Някои от похватите на експресионизма и имажинизма, на психологическо-натуралистичното повествование се превръщат от писателите септемврийци — при един нов революционен мироглед и при едно ново светоусещане — в средство за изразяване на нови чувства и настрое-

ния. Естествено някои особености на септемврийската литература са обусловени и от цензурата, и от онези тежки обстоятелства, при които се създава. Но несъмнено тя има своеобразен новаторски характер на първа антифашистка литература. Затова и става до голяма степен отправна точка за по-нататъшното литературно развитие през десетилетията на фашизма.

Един най-общ поглед върху малкото обществено-литературни издания от първите години след въстанието показва, че значителна част от българската интелигенция отхвърля натрапената деветоюнска диктатура, че прогресивните български писатели приемат справедливата септемврийска и следсептемврийска борба на народа и я отразяват в произведенията си.

Непосредствено след въстанието, още от ноември 1923 г., комунистическата партия започва да издава като легален свой орган ежедневника „Звезда“. По-късно — „Отзив“, „Знаме на труда“, „Бедняшка дума“, „Труд“, „Наши дни“ (с литературно-научна притурка), „Нови дни“ (тук Хр. Радевски и А. Тодоров печатат едни от първите си работи), младежкия вестник „Бъдеще“ (с редовни сътрудници Тодор Харманджиев и Емил Коралов). . . След априлския атентат в края на 1925 г. започва да излиза и „Наковалия“, по-късно „Ведрина“ и др. Макар и да са преди всичко политически органи — оръжия на партията и на трудещите се в борбата им срещу септемврийските погромаджии, изданията отделят заслужено място на литературно-художествените материали. Отпечатват редица септемврийски литературни творби главно на млади творци. А с това, разбира се, увеличават значението и въздействието си.

В „Звезда“ има най-много художествен материал (отделен е дори в специална „литературна страница“), и то публикуван за първи път. Затова, макар тези литературни творби да не са основното във вестника, той може да се вземе като своеобразно и първо огнище на септемврийската литература.

Извънредно много изобличителен материал, макар и невинаги на високо художествено равнище, публикува излизащото в Германия списание „Нарстуд“ (1924—1927) — орган на прогресивните в повечето случаи марксистски, български студенти в Западна и Средна Европа. То не попада под ударите на ЗЗД и затова поставя Септември (1923) и Април (1925) в основата на съдържанието на отделните книжки.

Фейлетони и други материали, насочени срещу Цанковата власт, помества започналото да излиза от началото на 1924 г. „седмично списание за сатира и литература“ „Смях и сълзи“ под редакцията на Николай Тодоров—Фол. Най-редовни сътрудници са Асен Разцветников (Х. Фей), Ангел Каралийчев (Илия Чернев, Множко Гладнев), Н. Хрелков, К. Зидаров, М. Босяка. С по няколко работи излизат и П. Михайлов, Вл. Русалиев, Д. Симидов и др. От карикатуристите най-активен е Ал. Женов, който участва почти във всеки брой. Сътрудничат също К. Буюклийски и Пролетарче (Стоян Венев).

Интересна е септемврийската позиция и съдба на вестник „Лъч“ и на неговия редактор Иван Ганчев. Започнал да излиза от 23 октомври 1923 г. с мото „винаги на страната на потиснатите и онеправданите“, „Лъч“ е между първите издания, които излизат в защита на „септемврийските жертви“ и повеждат смела борба срещу фашистките погромаджии. Иван Ганчев, стар „искрист“, наистина взема особена, по същество ликвидаторска позиция по отношение на Септемврийското въстание. Независимо от това в „Лъч“ се издигат едни от първите гласове в защита на окървавения народ. Затова реакцията не прощава на редактора му. След априлския атентат той споделя съдбата на Гео Милев, Йосиф Хербст и други — „изчезва безследно“. В бр. 16 (12. XI. 1928 г.) „Лъч“ публикува за първи път известния позив на А. Страшимиров. Благодарение на тази първа публикация позивът на Страшимиров

става известен в цялата страна. Наред със смелия жест на Страшимиров във вестника се сочи съчувствието на Людмил Стоянов и Ана Карима.

Както по време на въстанието, така и след потушаването му докъм кървавите априлски и майски дни на 1925 г. Комунистическата партия не е сама. В съюз с нея работи и се бори най-лявото крило на Българския земеделски съюз. В единния антифашистки фронт дават своя героичен принос и увлечените в идеите на Прудон и Бакунин смели обществени и литературни борци, много безпартийни, но честни и независими журналисти, редактори. . .

От няколко земеделски вестника „Народна защита“ и „Народно знаме“ стоят на най-определени антифашистки позиции. Освен изобличителните статии, информации и полемики на Д. Грънчаров (Дякон Игнатий), Н. Петрини и първите работи на Лазар Станев, известният по-късно смел антифашистки борец, в тези вестници са поместени актуалните и остро политическите „Народни песни“ на намиращия се в затвора Ц. Церковски (Хайдут Сидер), борческите антифашистки стихове на Сергей Румянцев и Васил Павурджиев, карикатурите на Илия Бешков. . .

Най-определено и ярко в тези героични и страшни месеци се изявява като смел антифашист-единофронтовец свързаният с Българския земеделски съюз поет на борческото село Сергей Румянцев (1895—1925). През 1924 г. той издава единствената си сбирка „Селски бодили“.

По свой път — с повече усилия за използване мисловността и езика на селянина, с неприкрити публицистични елементи — Румянцев улавя и в приповдигнати и ударни стихове поетично изразява борческата устременост на нашия селянин, неговата вяра в по-добри дни. И с това напомня вдъхновената лирика на Смирненски. Разбира се, поради слабостите в идеологията и характера на поетичната дарба стиховете на Румянцев не успяват да догонят силата и размах, точността на рисунъка и артистичността на „певеца на огнените гриви“. Те не са освободени от декларативност и шаблонност в езика. Като смел изобличител — с основен жанр в сатиричната си поезия пародията и епиграмата — по духовит и оригинален начин Румянцев е „обезсмъртил“ реакционните политически партии и техните лидери: народняци — византийци, демократи — царедворци, радикали — „дрипели“, широкашки лицемери и земеделски отстъпници, банкери, търговци, спекуланти. . .

След деветоюнския преврат и разгрома на Септемврийското въстание Сергей Румянцев излиза в първите редици на борбата срещу фашистката тирания. Близък другар на Грънчаров и Петрини, като гражданин той върши най-отговорна нелегална дейност (включително и снабдяване с оръжие за бъдещата революция), а като поет продължава и още повече изостря своето сатирично оръжие, поставяйки го изцяло в услуга на единофронтовската антифашистка борба. Наистина успява да напише и публикува сравнително малко пародии и отделни стихотворения, но те прозвучават като куршуми, отправени към Цанковите палачи („Конспиративни песни“ и др.).

Най-висока точка възмущението на безпощадния изобличител на фашизма и неговите платени оръдия намира в стихотворението „Гърмиш и жигосваш“, посветено „на падналия народен трибун Петко Д. Петков, убит на 14 юни 1924 година“:

И още те виждам, превърнат в пламък,
ти ризи размахваш, червени от кръв,
проклинаш вразите, и твърд като камък,
гърмиш и жигосваш единствен и пръв!

Тук стегнати и поривист стих, с „водопадна стремителност“ (Н. Хрелков), ясният и точен език показват, че Румянцев щеше да развива и усъвър-

шенствува своето поетично кредо, ако заклеямените и „жигосани“ от него фашистки убийци не бяха го умъртвили през 1925 г. в обществената безопасност.

Между най-смелите и всестранно надарени „безвластници“ — прегърнали антифашистката следсептемврийска борба и изгорели в нея — е Георги Шейтанов (Василев, 1896—1925 г.). Стихията на Шейтанов е борбата — от терористичните акции до революцията. Той обаче е и творец — революционен поет и журналист. Неговите статии, появили се в ръкописния вестник „Бунт“, в „Ново общество“ и преди всичко в Гео Милевия „Пламък“, говорят за един роден, дори блестящ публицист, притежаващ огромна култура и живо чувство за съвременност, ясна и целенасочена мисъл, жив и конкретен език.

И Димо Петранов (Разковник), съидейник на Георги Шейтанов, също така загива в борбата срещу фашистките узурпатори, без да може да разгърне силите си на гражданин-борец и на творец, проявил определени литературни интереси и заложби.

Особено доволна ще да е била буржоазията и по-специално фашистката върхушка на Цанков, когато след многобройните конфискации на вестниците, които Йосиф Хербст (1875—1925) организира („Вик“, „АБВ“, „Ек“, „Днес“), успява да счупи острото перо и да „затвори устата“ на неподкупния и смел журналист, на честния и неустрашим редактор. Заедно с Гео Милев, Христо Ясенов и Сергей Румянцев и с хилядите други борци той е умъртвен по най-жесток начин.

Колко силно е било отражението на Септемврийското въстание, как то се е наложило и на писатели, и на литератори, които са далеч от революционните борби, показва фактът, че някои от стихотворенията на Емануил Попдимитров, написани под въздействието на въстанието, са печатани в органа на символистите у нас списание „Хиперион“. А в година II на „Хиперион“ е публикуван и забележителният разказ на Людмил Стоянов „Милосърдието на Марс“. Действително по своята теза „Милосърдието на Марс“ се отнася до зверствата на окупационните български войски през Първата световна война. Излязъл обаче след септемврийските погроми, той е възприет като изобличение на тези погроми, като протест срещу фашистките изстъпления.

2

В списание „Нов път“ (декември 1923 — април 1925 г.), започнало да излиза два месеца след въстанието, като смел протест в литературата срещу установяващата се кървава фашистка диктатура се появяват септемврийските творби на Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев. Списанието става първият орган на тръгналата по „нов път“ септемврийска литература.

„Нов път“ е организирано като определено комунистическо списание, като издание на партията с предимно литературен облик. Организатор и главен редактор, душата на списанието е Георги Бакалов.

Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Георги Цанев стават най-близки сътрудници и помощници на Бакалов при оформянето на първите книжки на списанието. Подписват се с най-различни псевдоними: Асен Разцветников — Денчо Етърски, Гаррик; Никола Фурнаджиев — К. Йорданов; Ангел Каралийчев — Илия Чернев, Шонерман; Г. Цанев — Младен Иванов, Б. Боринов.

Освен тези млади, изявили се много скоро като таланти и плодови, автори Бакалов привлича и Димитър Осинин, Николай Хрелков, Крум Велков (Кешиш Първан), Камен Зидаров, Емил Коралов, Тодор Харманджиев, Станимир Лилянов, Димитър Талев, К. Инсаров (К. Попов) и още някои други. За сътрудници по литературно-теоретични въпроси — критика и рецензии — са

привлечени и Иван Мешеков (Д. Ив.), Д. Б. Митов (В. Стефанов, Л. Захариев), Ст. Гендов, Цв. Минков. . . Като бойко марксистско списание „Нов път“ отстоява във всички сектори на идеологическата борба антифашистката линия на Комунистическата партия, нейните усилия да създаде в оня момент общонароден антифашистки фронт.

Автори на обществено-политическите и научните статии освен редактора са Тодор Павлов, Петър Георгиев (Кам. Г.), Светлов (?), Михаил Димитров и още някои други.

Борческите обществено-политически и идеологически позиции на „Нов път“ се отстояват в непрекъсната борба най-напред срещу фашистката власт и ЗЗД, срещу реакционните органи като „Свободна реч“, „Демократически сговор“, „Слово“, „Златорог“ и др., а след това и срещу ликвидаторите и общоделците, троцкистите и анархистите, толстоистите и т. н.

Разбира се, „Нов път“ не само критикува и отхвърля. Списанието не изпуска нито един подходящ случай, нито един факт, за да го използва така, че да подчертае силата на трудовия народ, неговата непоколебима вяра в бъдещата победа, да докаже, че временно повалените трудови хора и преследваната Комунистическа партия са наследници на революционните традиции в миналото.

Отношението към Съветския съюз, към примера на победилите руски работници и селяни е основата на оптимизма и упованието в неизбежната победа. В много статии се говори за новата съветска държава, за епохалното значение на Октомврийската революция, за историческото наследство на Ленин и др. „Нов път“ осведомява читателите си за културния и литературния живот в Съветския съюз, за най-характерните явления в театъра и музиката, в поезията и прозата. Информацията са свързани с актуалните задачи на революционния литературен фронт у нас.

Изобщо в различните сектори на политическата и идейната борба „Нов път“ воюва за септемврийската линия на Комунистическата партия и на трудещите се в трудните години след деветоюнския преврат и септемврийския погром. Разбира се, при един по-внимателен и детайлизиран анализ на политическите и естетическите позиции на списанието ще се открият и следи било от неизживени докрай социалдемократически илюзии и колебания между Плеханов и Ленин, било от сектантство по отношение на дребнобуржазните партии и слоеве, към някои интеллигенти, към млади писатели и т. н.

Като първа и най-голяма критическа заслуга на „Нов път“ трябва да се постави привличането и насърчаването, съвременното оценяване и утвърждаване чрез статиите на Г. Бакалов, Г. Цанев, Ив. Мешеков и др. на септемврийските поети и белетристи начело с Разцветников, Фурнаджиев и Каралийчев. „Нов път“ води и упорита борба за защита на новопътската септемврийска литература — и от ударите на полицията и ЗЗД, и от клеветите, нападките и отричането и от страна на буржоазните критици.

Между новопътските септемврийски творци Асен Разцветников е идейно и естетически най-тясно свързан с революционната борба и революционната социалистическа поезия от годините преди Септемврийското въстание. Преди да оплаче героите-септемврийци, той бе възпял борците за нов свят. Като оригинален септемврийски поет Разцветников се оформя в тежките дни след разгрома на въстанието. Неговото израстване, както и на другите септемврийци-„новопътци“, е изключително бързо, „ускорено“. По двуседмичните книжки на „Нов път“ може да се проследи узряването и разцъфтяването на техните таланти. От обществените позиции на комунист и пряк участник в борбите на своите „бедни братя“, с борческото съзнание и ново светоусещане на творец, кръвно свързан със съдбата на народа, Разцветников създава сво-

ите творби („Жертвени клади“, 1924), в които заедно с покрусените работници и селяни оплаква искрено и дълбоко падналите септемврийски герои, заклеиява средновековните ужаси на терора, изгражда красиви поетични образи на борците за нов свят, показва безсмъртното на комунистическия идеал. Всичко това той осъществява творчески и с такъв подстъп, с такава поетично виждане, с такава сигурна ръка и верен усет за музика и поезия, с такива похвати и средства, които са характерни само за него, които го отличават от другите поети-септемврийци.

Още в първата книжка на „Нов път“ е отпечатано стихотворението „Кани“ — една от най-силните и „представителни“ за „Жертвени клади“ творба. Темата за разстрелването на въстаниците не е нова за Разцветников. Героите-септемврийци имат свои „предтечи“ в лицето на разстреляните войници, обявили се срещу братоубийствената война („Предтечи“). Само че сега в атмосферата на терора е вмъкнат нов момент — проблемата за братоубийството, за съвестта на войниците-„каиновци“, убийци на своите братя. А с това стихотворението се зарежда с трагичност и драматизъм. Зловещата картина на убийството е изградена с ярки багри и силни звукови елементи, с напрежение на чувствата, с пълно персонифициране на природата. Драматизмът е осъществен с една своеобразна и зловеща антитеза: невинни хора и... „кръв от набучени живи сърца“, „вечерна позлата“, „летен сън“ и... „мрачни солдати“, „тъпа жестокост“, страх...

Макар и с малко по-други средства, но със същата дълбока скръб Разцветников пресъздава и атмосферата на кървавите изстъпления и в „Последният войн“, „Сред запустение“, „Полски стрели“, „Молитва“ и др. Той не би могъл и да не направи всичко това. Близките спомени, кървавите видения го тревожат. Ужасите са показани чрез синтетични, почти символични картини, с прочувствени емоционални обръщения на поета към жертвите, към майките „безутешни“, дори към „смирена вечер“. Така скръбното чувство получава непосредственост и интимност, зазвучава искрено и изповедно.

Разцветников е певец-романтик на септемврийската трагедия и вяра. Страданието и болката, надеждата и оптимизмът получават у него едно особено опoетизиране, тъй като обикновено съзерцава и конкретните жизнени факти, и преживяванията, и мечтите. Грубостта и жестокостта се преобразяват и стават естетически, поетични видения, но не за да ни откъснат и отдалечат от едно страшно време, а да го запечатат в съзнанието и въображението чрез едно дълбоко интимно вникване и задушевност, с нежност и топлота.

Изповедният и „оплаквателен“ характер на поезията на Разцветников, неговото умение да създаде от или около едно събитие и епичен факт пълноценни и завършени балади — със съответна баладична атмосфера и настроение, с убедително свързване на реалното с фантастичното, без да губи дълбокия си лиричен тон — достига най-високото си осъществяване в баладата „Удавници“. Независимо от това, че отразява едни от най-страшните и кървави епизоди от потушаването на въстанието — хвърлянето от шлеповете трупoвете на убитите въстаници в Дунава, — под вещата творческа ръка на поета-художник конкретният факт на ужасното събитие в баладата се превръща в поетичен спомен, в романтично видение. Елементите на реалното и грубото, на ужаса и на смъртта стават възвишени факти на красотата, на приказното и романтичното, обляхнати от дълбоко страдание и болка, модифицирани в различните части на баладата. Именно силните искрени чувства, чувства и изживявания на участник, позволяват на Разцветников да предизвика подобно на своя велик предшественик Ботев съчувствието и нежната ласка на природата. Обръща се прочувствено и към майките.

В края с плавни и мъжествени стихове приказно-баладичното и романтичното добива своя върховен смисъл и идейно-художествено оправдание, защото утвърждава на основата, разбира се, на величието на саможертвата на героите, идеята за безсмъртието на борбата за свобода. Те, заритите в „огромния ковчег“, говорят, като в своите спомени се връщат към отминалите битки „сред розови пламъци в стария Лом“, към „вълчите зъби на кървав страшен разгром“. Запазили са в сърцата си копнежите, „смразени в кристали и бисерни бели зърна“.

И нявга през пролетна вечер когато възлезе
над сини баири засмяна и чиста луна,
незайнати рибари ще намерят на своята трапеза
със глъчка и радост безценните страни зърна.

И мигом ще звъннат в душите им нашите песни
и нашите жажди за слънце, простор, свобода —
и ярко във техните смугли чела ще проблесне
през мрежа от бръчки червена и ясна звезда.

И в поемата „Затвор“ („Наши дни“, 14 дек. 1924 г.) вярата в тържеството на борбата за нов свят намира своеобразен израз в прекрасните обръщения на затворниците към Балкана. В духа на Ботевата и общонационалната традиция в нашата литература Балканът е наш „роден“, „начумерен хайдутин“, закрилник на народа. . . Тук също се осъществява една от характерните черти на септемврийската поезия — да преминава от революционно-политическото към общонационалното, от класовите позиции към народностните традиции и в историческата съдба на народа, и в литературата.

След напускането на „Нов път“ Разцветников преживява дълбока криза, една истинска идейна, душевна драма. Много скоро крехката му и романтична душа, подхранвана от светлите образи на падналите герои-мечтатели, при новите пристъпи на реакцията бива попарена и обезкрилена. Поезията му става повече психограма на раздвоението и страданието, на неверието и чувството на виновност на отдръпналия се от сраженията борец.

Разбира се, и по-късната поезия на Разцветников — сбирката „Планински вечери“ и други стихотворения — си остава висок художествен израз на трагичните и болезнени преживявания на една благородна и етична личност, загубила обществена опора и вяра. И в тази поезия личи майсторът на стиха, владеещ до виртуозност поетичното богатство на българския език.

И все пак своето място на високо талантлив поет, на един от създателите на септемврийската поезия той заема като сътрудник на „Нов път“, като автор на „Жертвени клади“.

Никола Фурнаджиев се ражда като оригинален и силен поет в „Нов път“. Макар да печата преди това немалко стихотворения в различни ученически списания, неговото появяване и бърза известност на „септемврийско“ явление става в дните непосредствено след кървавия погром. Само за няколко месеца чрез една непозната дотогава поетична разработка на септемврийската тема — с дръзка и неочаквана образност, с извънредно високо напрежение на чувството — Фурнаджиев застава на най-високия гребен на септемврийската вълна в българската поезия. По-голямата част от публикуваните в „Нов път“ (както и в „Наши дни“) стихотворения той събира и още в края на 1924 г. — при близката и пряка помощ на Георги Бакалов — издава в сбирката „Пролетен вятър“. Още първото, посветено на Ангел Каралийчев и поставено на уводно място в сбирката стихотворение („Конници“) говори за един нов поетичен поглед и изказ, при който ритъмът и движението са неочаквани, размахът на образите — своеобразен и трагичен, напрежението на чувството — високо, изгарящо. Картините на погрома, мъката и ужаса

от преживяното, пламенната любов на поета към народа и родната земя, както и силата и вяратата на самия народ, който не се е примирил, а роптае и върви напред, получават едно своеобразно и необичайно персонифициране — с на пръв поглед необясними образни съчетания и сравнения.

Потресните картини от опустошенията и окървавената земя, от обикчените с „черен креп“ селски къщи, както и породените от тях чувства са нарисувани и изразени експресивно и силно, с чертите на една селска психика и възприемане, с изобразителни средства, напомнящи твърде много фолклора („Гибел“, „Ужас“, „Мъка“, „Предпролет“ и др.). Малката поема „Сватба“ (отпечатана в литературната притурка № 4 на вестник „Наши дни“ от 7. XII. 1924 г.) — най-ярката и най-представителна творба на Фурнаджиев — синтезира характерните черти на септемврийското му поетично творчество. Лирическият герой, „лудият“ конник, който „язди“ през ниви и се прегръща с „лудия вятър“, се е преобразил в „тъмен жених“, който кани своите братя на сватба и весела смърт. Емоционалността и образността, персонифицирането и асоциациите са още по-крайни и полюсни, космически. На пръв поглед — несъвместими с обикновения житейски поглед и традиционните литературни представи. Поетът съзнателно търси стихийното и хаотичното пред логичността и разумността. Но все пак и като обобщен символ на трагичната революция, разнесла се над цялата страна, и като възплъщение на народната сила и на опияняващия бунт в „Сватба“ още по-здравео е вплетена историческата съдба — победното тържество и кървавата трагедия — на нацията: с разрушението и обновяването на родната земя-бунтовница, с представите и въображението, с мисленето и чувствата на човека от народа, с образи от поетиката на фолклора.

Аз издигам ръка и ви каня със пъстрата бъклица,
мои братя без път, мои братя със черни гърди,
във неделя е тя — мойта сватба, — елате ми с мъката
и със страшната скръб на безкрайните стари земи.

Като ярка, открояваща се въпреки младостта си силна личност на поет и гражданин, стоящ на антифашистки революционни позиции, с поезията си от „Нов път“ и „Пролетен вятър“ Фурнаджиев заклеми фашизма и изрази мъката си от падналите жертви, възпя подвига на народа и утвърди вяратата му в бъдещата победа.

В отличие на Разцветниковото романтично съзерцание и опоетизиране или Каралийчевата приказна импресия Фурнаджиев търси — като истински новатор — стихията и движението, първичното и суровото. Дори измененията му надхвърлят родните угари и села и стигат до слънцето и космоса. . . Чужд на всякакъв естетизъм, отхвърлил изсушените и херметични образи на символизма, Фурнаджиев е изключително земен и витален, но не самоцелно предметен. Не го интересуват толкова вещите, колкото движението, общият смисъл, удрените образи и черти. Винаги проецира актуалните проблеми на съвременността върху съответната природна обстановка, върху трагичната и драматична обществена атмосфера, върху съдбата на нацията. Затова, макар да говори най-често в първо лице, неговото „аз“ е дълбоко свързано с другите, с народа. Неговата образност е силна и драстична, неочаквана и причудлива. Понякога поради неизясненост във виждането стихийността надделява, образите и персонификациите, аналогите и далечните асоциации стават необясними, дори в отделни случаи алогични. Някои от стихотворенията не са художествено завършени.

„Пролетен вятър“, както и останалата септемврийска поезия, е идейно-творческо отрицание на символизма. Отхвърля се не само неговата идеали-

стично-песимистична философия, но и неговите творчески принципи, неговата поетика. Като поезия на земното и конкретното, на септемврийския революционен патос тя нахлува наистина като „пролетен вятър“ в българската литература, очертава ярката поетична физиономия на Фурнаджиев и дава мощен старт за по-нататъшното му развитие.

След преминаването в официалното списание „Златорог“, в една нова обществена и литературна среда, пътят на Фурнаджиев обаче става сложен и противоречив. Най-напред силно се понижава социално-бунтовният тон на неговата поезия. Поетът, който с висок революционен повик огласяваше небето и земята, сега създава повече поетичен дневник на своята лична драма: с кривулиците на ударената съвест и съзнание за виновност, кървавата болка на спомените и неугасващия копнеж и вяра в светлото бъдеще. Сборката „Дъга“ (1928) — с поемите „Дъга“, „Дете“ и „Земя“ — е поетичен документ-изповед за новото състояние на поета.

И Фурнаджиев, ако и да не продължава и да не издига на по-висока степен пролетния септемврийски вятър на своята поезия от „Нов път“, си остава поет, който не се примирява с фашизма, който вътрешно се бунтува срещу душната атмосфера и запазва скритата вяра и надежда в бъдещето. Това пък свидетелствува, че въпреки всичко „пролетният вятър“ не е затихнал. . . Затова след деветосептемврийската победа, особено през 60-те години, той преживя ново поетично възраждане. Действително без неудържимия ритъм и безразсъдната увереност на младостта. Но и с тежестта на мъдростта Фурнаджиев достига до дълбоки поетични обобщения и размисли за нашата социалистическа съвременност.

В статиите още по времето на „Нов път“ към септемврийските поети-„новопътци“ е прибавен и белетристът Ангел Каралийчев. Тази „грешка“ в жанровете не е случайна. Разказите-импресии на Каралийчев в „Нов път“ по ритъм и емоционална атмосфера, по свежата образност и необуздано въображение са високо поетични стихотворения в проза. В тях се вижда оня поетичен свят и онези оригинални похвати и средства, на които той като един от големите майстори на лирическото повествование, общо взето, остана верен до края на живота си. Въпреки действителните си поетични грехове — печата стихотворения в „Червен смях“, „Младеж“, отначало и в „Нов път“, публикува и поемата „Мауна Лоа“ — истинската пълна изява на таланта на Каралийчев като оригинален творец-повествовател става след Септемврийското въстание и в „Нов път“. Като Разцветников и Фурнаджиев той изживява краткото въодушевление от революционния подвиг на народа. Но много повече и много по-дълбоко засядат в съзнанието и душата му обаче разгромът на въстанието, терорът, на който са подложени неговите „черни братя“ и от Стражица и Търново, и от цялата страна. Като подбира десетина от най-характерните си белетристични работи от „Нов път“ и някои други издания — единни и по стил, и по настроени разкази, — Каралийчев ги издава в малкия сборник „Ръж“ (1925). Книжката се открива с посвещение, в което младият белетрист пожелава „кураж“, хвърля „едно надеждно пламъче“ в душите на своите „черни братя“. . . С тази вяра в доброто е пропита цялата книжка. В отделните разкази тя получава съответно емоционално-образна модификация — в зависимост от съдържанието, от художествените цели на разказите. Оптимизмът извира без съмнение от ясното съзнание на младия автор, че отминалата септемврийска борба е била за събаряне на един несправедлив строй, че тази борба въпреки временното поражение и падналите свидни жертви — орли и соколи, борци за светлото утро, не може да не завърши с победа. . .

Мъката и покрусата след кървавия погром обаче са на първо място в Каралийчевите безсюжетни и лирически импресии. Твърде рядко скръбта по убитите във въстанието герои е изразена направо. Тя прозира през тъжните очи и спомените на майки и бащи, братя и сестри, невести и годеници, в изповедите на „оживелите“, излезлите от гроба борци или на самия автор; загатната е и с някой по-далечен и своеобразен „подтекст“, чрез одухотворяването и сливането с природата, със средствата на приказката и легендата. Скръбното чувство получава и едно по-особено естетическо осмисляне, тъй като се обагрят от едно жизнерадостно, виталистично светоусещане.

В разказа „Окрелчето“ например като че ли моментът на въстанието се изгубва в подробните, но поетично предадени спомени и впечатления от детството. В тези чудно хубаво разказани спомени, с оригинално описание на природата обаче е вмъкнат и разказът за двубоя между черния и белия овен, за червени реки и запалени села — явен намек за септемврийския двубой, а също така и за новите гробища, където са заровени падналите борци. . . Присъствието на автора и отношението му към тези моменти, неговата любов и съчувствие към изтерзания народ са показани в края на разказа, макар и също така по особен начин:

Моя черна земя!

Моя родна ръж!

С подобни намеци и подтекст се говори и в „През прозореца“, „Вятър от юг“, „Пролет“, „Ръж“. Но в „Гробът го вика“, „Няма го моя син“, „Гергьовски огньове“ (посветен на Георги Цанев) и някои други разкази идеята за септемврийската борба е маркирана малко по-ясно.

„Геронизацията“ на обикновените участници в септемврийската борба става или чрез техните непресъхващи пориви и мечти, романтични отлитания и мили спомени, или чрез изплаканите жалби на близките. С особен унес разказват търсещите гробовете на синовете си майки и бащи. Възпоминанията им приемат и баладичен характер. Но тези, които са били устремени към щастието, които са проповядвали красотата и младостта, са избити. Навсякъде се виждат черни забравки, съзми и . . . мечти, които обаче остават илюзии. В разказите на Каралийчев има едно незабележимо преминаване от действителността към легендата, от конкретното събитие към приказката. . .

Цялото повествование на Каралийчев е изградено върху неговото „селско“ светоусещане; с първично чувство за природата и утвърждаване морала и добродетелите на „загрубелите“ ръце, с преклонение пред животворящата сила на природата и легендарния хайдушки копнеж на селянина. Каралийчевото богато и универсално, динамично и правдоподобно одухотворяване на природата не се среща у никой български писател преди и след него. Той действително притежава, както се изразява още преди да излезе сборникът „Ръж“, тогава младият критик Георги Цанев, „някаква магическа сила — да оживява всичко, до което се докосне“. . . Би могло да се прибави: при одухотворяването елементите на природата придобиват освен по-близкия, но и по-далечния си, символичен смисъл. Пролетта например се превръща от обикновена лудетина, която тича навсякъде, в образ на надежда и вяра в тържеството на свободата. . .

С много малко средства Каралийчев успява да предаде правдиво и най-често експресивно преживяванията и изобщо душевното състояние на героите. Това той постига чрез дълбоко вживяване в общонародната психика, с употребата на думи, фрази, образи и сравнения, които отговарят на езиковия и мисловния строй на селянина.

В една автобиографична бележка към съветско издание на своите разкази Каралийчев признава: „След вартолomeевските кланета и вакханалиите на българския фашизъм някои от представителите на нашата прогресивна литература се стъписаха. Аз бях в техните редове. . .“ В това лаконично, искрено и самокритично признание Каралийчев не се спира на по-дълбоките причини за „стъписването“, на дълбоките последствия от това „отстъпничество“. И ние ще се задоволим да отбележим само, че без да познава драматизма и остротата на болката и на чувството за виновност, както при Разцветников и Фурнаджиев, творчеството му след напушането на „Нов път“ става неравно и противоречиво. Наистина и по-късно — до освобождението на „черните братя“ на 9. IX. 1944 г. — той продължава да пише, като запазва, общо взето, поетичния си натурел и свят, художествените си похвати. Поради промените в идейните и гражданските позиции и неговият поетичен поглед обаче еволюира все повече към едно изображение, което се откъсва от парливите въпроси на съвременността и потъва във фолклора и историята, към едно повествование, в което не липсват религиозни заблуди и неоправдани възхвали на царе и князе. . . Разбира се, и от тези основни източници на своето творчество той намира поетични бисери, които възсъздава в художествено преразказаните народни приказки, на които той си остана ненадминат майстор. Нов тласък получи неговият талант след социалистическата революция — с първите разкази за новия живот и за Георги Димитров.

Но снижил след 1925 г. социално-идейния патос на своето творчество, и до края на живота си Каралийчев не успява да се издигне до гражданския и поетичния полет на „Ръж“ — неговия неоценим влог в септемврийската литература.

3

Ако „Нов път“ чрез своите поети септемврийци показва трагиката и в определена степен героиката на Септември, появилото се няколко месеца по-късно списание „Звънар“ заклеими с хумора и сатирата установената след юни и септември кървава диктатура. Въпреки преследванията и ограниченията „Звънар“ непрестанно „звъни“ — за да не остави без отговор и удар пристъпите и клеветите на сговористката реакция във всички области на живота и борбата, за да държи нащрек революционното съзнание и готовност на временно победения народ. И тук авторите — писатели и поети, хумористи и сатирици — са „септемврийци“, защото воюват в защита на делото на Септември, само че с хумористично-сатирични средства. „Звънар“ също така е обвеян от оптимистичния дух, обхванал народа няколко месеца след септемврийските погроми.

Като хумористичен седмичник с редактори Крум Кюлявков и Тома Измирлиев — поддържан и поощряван от вече нелегалната комунистическа партия — „Звънар“ продължава борческите традиции на „Червен смях“. Много от „звънарчиците“ — комунисти, комсомолци и съмишленици — са минали през партийния хумористичен печат: Асен Разцветников (Пчела, Хенри Фей, Кент), Ангел Каралийчев (Каралейката), Николай Хрелков (Роландсен), Матвей Вълев (Босяка), младите карикатуристи Александър Жендов и Стоян Венев (Пролетарче, Реда Лампиро). Други, като Емил Коралов (Корал, Запушалка), Христо Радевски (Скито) и т. н., правят първите си стъпки в „Звънар“. Същевременно „Звънар“ наследява, а и разширява единокоронтовските усилия на „Маскарад“ за привличане на по-широк кръг сътрудници. Така в „Звънар“ печатат, и то твърде често, поетът Васил Павурджиев (Васка П.) и карикатуристът Илия Бешков — членове на Земеделския съюз, но отстояващи с комунистите обща антифашистка политическа линия. Сътрудничат

и други прогресивно настроени млади поети и писатели (макар някои останали с тези първи свои опити), като Калина-Малина (Рюрик Победител), К. Панчев (Пан К.), Б. Бранков, Тр. Симеонов, Л. Велев, Ив. Хаджимарчев, Н. Иванов (Свирчо Зеленгоров) и др.

Литературният материал в „Звънар“: разкази, фейлетони, писма, стихотворения, злободневки, басни, пародии, вицове и т. н., както и карикатурите и рисунките носят ярко антифашистки характер. И по тематика, и по общата си идейна насоченост те са септемврийски. Актуални и ударни, те са наситени със злостта на деня. Смело и остро списанието повежда борбата срещу фашистките узурпатори, излиза непрекъснато в защита на народа, в подкрепа на неговата справедлива борба. Обектите и героите на смеха и сатирата са взети направо от политическото всекидневие. Политическите дейци са назовани със собствените имена, събитията — с конкретните факти на тяхната проява.

Непрекъснато се протестира срещу 33Д и политическите произволи, побоищата и убийствата, срещу кървавите изстъпления при потушаването на въстанието, срещу антисъветските клевети и измислици, срещу външно-политическите „крахове“ на Цанковото правителство и т. н. С особена политическа прозорливост се говори и за съдбата на смелите единокронтоски борци — комунисти и земеделци — убитите Димо Хаджидимов и Петко Д. Петков. Предрича се гибелта на Димитър Грънчаров и други.

Истинска изобретателност проявяват редакторите в търсене на подходящи случаи и поводи за нанасяне на лаконични, но поразяващи удари върху омразните на народа идеолози и крепители на терора. Особено сполучливо се използват различните годишнини и празници — 24 май, 9 юни, 23 септември и т. н.

На постоянен прицел почти във всеки брой на „Звънар“ са изменниците на работничеството и селячеството: широките социалисти и десните земеделци. Впрочем в отрицателното си отношение към общоделците „Звънар“ следва опита и заветите на социалистическия печат още от началото на века.

В „Звънар“ специално внимание е отделено за разобличаване опитите на фашистките управници да проникнат в идеологията и морала, в литературата и журналистиката... Списанието защитава високата нравственост и принципиалност на революционната естетика, на литературата, посветена на живота и борбата, на печата, бранещ интересите на народа и показващ смело фалша, угодничеството и безчестието. Разобличавайки лицемерието и лакейството, безгръбначието и изобщо целия морал на противочовешката система и антинародния политически и социален строй, „Звънар“ утвърждава, макар и повече по негативен път, високите нравствени добродетели и защитнически на народната правда, на чистите в помислите и творчеството си революционни писатели и журналисти. Само в редки случаи (по понятни причини) заговорва открито за борците комунисти, за революционните писатели и журналисти — и то ярко, силно, затрогващо.

Наред със словото другото силно оръжие на „Звънар“ е четката — карикатурата, плакатът, рисунката. Крум Кюлявков, Александър Жендов и Стоян Вевев идват от „Червен смях“, а Илия Бешков от „Див дядо“. С борческа антифашистка страст, остроумно и находчиво те с не по-малък успех поразяват враговете на народа и от страниците на „Звънар“. За почти всички сътрудничеството в „Звънар“ е един от началните етапи в развитието им като художници-карикатуристи.

Преди да се е изявил като темпераментен редактор и автор на значителна част от литературния материал в „Звънар“, Крум Кюлявков вече си е създал име на организатор на хумористично-сатиричния печат („Червен смях“ и др.),

на поет-хуморист и карикатурист-борец, свързан здраво с възходящото комунистическо движение у нас след Първата световна война.

В стиховете си, отпечатани в „Звънар“ (ограничени по брой), Кюляков прибавя „септемврийски“ обекти, дава на изобличението по-особен септемврийски и антифашистки дух. Баладата на Кюляков „Никодим“ — едно от най-оригиналните произведения на септемврийската литература след разгрома на въстанието, макар и писана три-четири години по-късно — 1928 г. — е наситена със септемврийски и „звънарски“ настроения. Безсмъртието на септемврийската борба — основната идея на баладата — е внушена оригинално: с романтичен герой — септемвриец — и с широко използване образността, стилните похвати, тоналността и мелодиката на народната песен.

Белетристичните работи на Крум Кюляков, предимно хумористични, на септемврийска тематика (сборник „Хумористични разкази“, 1925 г.) са наситени с атмосферата и героите от месеците след разгрома на въстанието. Някои от разказите, както и от стихотворенията обаче остават еднодневки, тъй като не са достатъчно художествено завършени.

Като съредактор на „Звънар“ Тома Измирлиев дели с Крум Кюляков всички трудности и тревоги по организирането и оформянето на списанието. А като творец — проявявайки извънредно голяма политическа и социална отзивчивост, остро чувство за съвременност — той е автор (с многобройни псевдоними) на значителна част от поместените злободневни хумористично-сатирични материали. И още нещо — сравнително най-заразителни със смеха и звучността, с политическата актуалност и остроумие в „Звънар“ са работите на Тома Измирлиев.

Застанал непоколебимо и твърдо на фронта на революционната литература, Тома Измирлиев смело и язвително, находчиво и изобретателно осмива и изобличава фашистките управници и техните крепители.

Подобно на своя брат Христо Смирненски и при най-острите и политически актуални сатири Тома Измирлиев не забравя да се пошегува и с „малкия“ човек — онеправдания и страдащ работник и дребен служител. Особено близки до сърцето му са македонските бежанци. Но сега тонът е меко подигравателен, съчувствен. Ще се смее над теглилата и наивната философия или на неосъществените мечти на тези страдалци, обаче с измирлиевска — характерна и за Христо, и за Тома — топлота, болка и... артистичност.

Неуморим сатирик изобличител на стария свят — света на експлоатацията и фашисткото безправие, — Тома Измирлиев никога не изпуска революционния идеал, вярата в бъдещето, в неизбежната победа на народа. И най-мрачните картини получават едно вътрешно, макар и незабележимо осветление, излъчват оптимистичност, защото авторът знае добре народната сила и вярва в тържеството на социалистическите идеи.

Вярно е, че след 1925 г., след „Звънар“ политическата острота и борческият патос в творчеството на Тома Измирлиев спадат. Надделява по-добродушният смях, по-леките иронични закачки, които очевидно са по-безопасни и затова намират място в някои официални издания. Но при едно по-внимателно вглеждане в тези външно наглед безобидни насмешки ще се види, че политическото антифашистко съзнание на поета е живо, че придобитото във и чрез „Звънар“ не е изчезнало.

Един от най-ярките и „пламенни“ органи на септемврийската литература е списание „Пламък“ с редактор и организатор Гео Милев.

124 „Пламък“ се изгражда на широка единоефронтова основа. В него сътрудничат: комунисти (Хр. Ясенов, Николай Хрелков), анархисти или гравитиращи към безвластничеството (Георги Шейтанов, Ламар, Славчо Васев), възмутеният и добил широка известност заради смелото си изобличение на фашизма Антон Страшимиров, модернисти или по-точно увлечени в модернизма поети от списание „Везни“ (Николай Райнов, Емануил Попдимитров), съвсем начеващите Димитър Хаджилев, Марко Марчевски (той е „издател“ на списанието), Марко Бунин, Панчо Михайлов и др. Революционният облик на списанието, непримиримостта към фашистката диктатура и интеллигентите-приспособленци, към безсъдържателната и остаряла поезия, към безхарактерността и посредствеността и т. н., изразени в статии или художествени творби, се дължи преди всичко на Гео Милев. В същност с неговите статии „Пламък“ се налага като забележително средище и огнище на септемврийската литература. Още в първа книжка с известната статия „И свет во тме светит се“, без ни най-малък опит за прикриване или за „подтекст“ Гео Милев казва истината за България след септемврийските погроми: и декларира от свое име, от името на редакцията, от името на прогресивната българска интелигенция: „Ний ще останем там, където е Народът: при Народа, сред Народа.“

Започва кървава схватка на „Пламък“ и на Гео Милев с Цанковия диктаторски режим, с „крепостта на властта и на привилегиите“. Тя преминава през остри сблъсквания, през конфискации и арести, при които смелият изобличител не трепва. След конфискуването на кн. 6 той отговаря в следващата 7—8 кн. със статия, която назовава направо „Полицейска критика“, за да заяви още по-откровено и безумно-дръзко, че „в България е забранено —

да се мисли
да се говори
да се пише
да се чете,

а най-сетне и

да се живее“

Това е такова безстрашно предизвикателство, което дава друга насока, слага друг край на борбата с „родолюбците“. След нова конфискация следва дело и присъда за поемата „Септември“, спиране на „Пламък“, а накрая — в „мрака на нощта“ смелият изобличител споделя участието на хилядите избити. . .

Отрекъл прогнилия експлоататорски строй, застанал твърдо на страната на бунтуващия се трудов народ, Гео Милев заживява с вярата в освободителната мисия на работническата класа, в правотата на социалистическия идеал, който ще се осъществи след победата на революцията и към който неминуемо води цялото историческо развитие. И това става дълбоко убеждение на поета и публициста, защото новото безкласово социалистическо общество не е абстрактна и далечна мечта. То започва да се изгражда от руските работници и селяни след историческата победа на Октомврийската революция. Затова Гео Милев пише кратко съобщение-некролог с цветен портрет за Ленин — гениалния теоретик и първи строител на новото безкласово общество, за Дим. Благоев, който цял живот се бори, за да подготви почвата за победата на социалистическата революция у нас, за Първи май. . .

Разбира се, не е много трудно да се открият в темпераментните статии на Гео Милев в „Пламък“ и недоизяснени, и не съвсем правилно изяснени въпроси, неточни или неверни оценки. Това се обяснява с извънредно ускорената гражданска и идейна еволюция на поета, при която няма възможност за теоретическо задълбочаване, с началото на усвояване на марксистическия мироглед. Но по най-важното — революцията, съдбата на народа, историческите „за-

дачи на века“ — той е на прав път и е в предните редици на самоотвержените борци.

Тясно свързана с възприетата революционна позиция на „Пламък“ към обществено-политическия живот е и общата му естетическа линия и литературна политика. И тук основни и най-важни са статиите и отзивите на Гео Милев. Те определят естетическата насока на списанието.

Освободил се в значителна степен от индивидуалистично-естетските принципи на модернизма още във „Везни“, в „Пламък“ Гео Милев вече отстоява схващанията си за едно ново революционно изкуство. Отхвърля традиционното и остарялото, търси и подкрепя новаторските тенденции, утвърждава новите пътища. . . Интересува се вече главно от социалната функция на изкуството, утвърждава по същество реалистичното, идейно-съдържателното, революционното изкуство. Не приема съвременната поезия като безсъдържателна и формалистична. Произнася безапелационни присъди над онези школи и течения, които няколко години преди това смяташе за последно и съвършено развитие на поетичното изкуство.

Предложенията за съживяване и за бъдещото развитие на българската поезия са дадени в края на статията „Поезията на младите“: „Б ъ л г а р с к а т а поезия има нужда от оварваряване. От сурови сокове, в които има първобитен живот — за да ѝ дадат живот, да влеят живот на „мъртвата поезия“.

Но уморени от толкова много господа в изгладени и изчеткани официално-черни дрехи, толкова поети с бледи чела, миньорни погледи и устни с печална усмивка, ние желаем да видим днес варвари хулигани, печенегии — с пламък в очите и с железни зъби. Варвари, нова раса — която да влее нова кръв на българската поезия.“

Независимо от остротата и драстичността, с която са хвърлени тези — в стила на експресионизма — изисквания, давали понякога основание за неправилно тълкуване, дълбока, изключително съдържателна е мисълта за „оварваряване“ на българската поезия. Това е повик за възвръщане към живия живот и свежестта на всекидневието, на улицата, към народа, с неговите идеали и борби изобщо, към една нова естетика, в която „изчетканите“ костюми и „бледите чела“ ще се заместят с автори — близки до ежедневните трудности и грижи на народа, от поети-борци, а старите, банални и безжизнени мотиви — с виталност и конкретност на образи и чувства, за да се влее наистина „нова кръв“ в съвременната поезия.

И там, където вижда „варварския“ вик и тревога, вик срещу традицията и шаблона, Гео Милев се изказва възторжено. Така например поезията на Уитман му допада и защото е отрицание на „сантиментални фикции и поетически самозаслепления“, защото „Уитман е — варварин. . .“ За него Маяковски — „поетът на руската революция, поетът на милионноразвълнуваната улица“ — е велик, защото е открил и внесъл не само в руската, но и във „всемирната лирика“ нови тонове, които преди него литературата не е познавала. . . Запознаването със съветската литература, с марксистическата естетика и критика, с изказванията на Плеханов и на Ленин по въпросите на литературата довежда Гео Милев до оценки, които са най-високата точка на прогресивната и революционната критическа мисъл в онези години. Би могло да се допусне, че когато в известното си „Отворено писмо до г-н Борис Вазов“ оценява творчеството на Иван Вазов и го провъзгласява за народен поет, Гео Милев ще да е имал пред вид принципното отношение на Ленин към великия руски писател Толстой.

Независимо от трудно проникващата „информация“ за живота в Съветския съюз „Пламък“ намира начин да съобщи все пак за най-значителните явле-

ния в съветската култура и литература. И което е по-важното — ориентира се, общо взето, правилно в сложните процеси на литературния живот. Чрез статиите и преводите преди всичко на Гео Милев в „Пламък“ се заговорва с възторжен тон не само за „поета на руската революция“ — Маяковски, но и за Блок и Брюсов. Особено чувствително е списанието към измислиците и клеветите за съветската култура и литература и специално за онези писатели, които са възприели революцията и възпяват новия живот.

Отпечатаният в „Пламък“ литературно-художествен материал е, общо взето, в съгласие с антифашистката линия на списанието. Укрепва революционният му дух, отговаря на естетическите изисквания за създаване на едно революционно изкуство. Макар в „Пламък“ да са отпечатани по една-две работи на А. Страшимиров и Хр. Ясенов, Н. Хрелков и М. Марчевски, Ламар и Ем. Попдимитров, Д. Хаджилиев и Н. Тодоров, М. Босяка и Н. Райнов и др., творбите на Гео Милев преди всичко — „Грозни прози“, „Ад“, „Септември“ — определят литературното значение на списанието.

Но, както е известно, до „Пламък“, до смелата си антифашистка гражданска и естетическа позиция Гео Милев не идва изведнъж. След стихосбирките от периода на сп. „Везни“ („Жестокият пръстен“, „Иконите спят“, „Панихида на поета Яворов“), носещи, общо взето, белезите на модернизма, макар с някои интересни опити за по-сложни асоциации, експресивни образи и изобщо по-модерно светоусещане — в „Грозни прози“ (предполага се, че са писани през 1918—1919 г. в Берлин) и „Експресионистично календарче“ (1921) личи вече определено социално осмислено виждане и дори революционен заряд. И незавършените поеми „Ад“ и „Ден на гнева“, въпреки че не са свързани непосредствено със септемврийските творби, с литературното дело на Гео Милев в „Пламък“ (писани вероятно през 1922 г.) осветляват неговото пълно преминаване към революционната поезия, подготвят появяването на „Септември“. В тях поетът се интересува главно от проблемите за противоречията в обществено-политическата действителност, от борбата между отделните класи, от революцията. . .

Най-високата точка в развитието на Гео Милев като революционен септемврийски поет бележи поемата „Септември“ — този неповторим химн на Септемврийското въстание. Поемата е и „лебедовата песен на един поет“ (Г. Бакалов), защото след нея секват творческите му търсения, тъй като по най-варварски начин е прекъснат неговият живот. И този край на поета придава един особен трагичен и изповеден, жертвен характер на неговата поема.

Появяването на поемата е подготвено от цялата му толкова интензивна революционна и литературна дейност. И като забележителен борец-антифашист, и като изключително смел и войнствен публицист в „Пламък“, и като неспокоен и търсещ поет-новатор, от „Грозни прози“ и „Експресионистично календарче“ през „Ад“ и „Ден на гнева“ той стига до темата за революцията и за съдбата на народа, която тема в „Септември“ получава най-високата си художествена реализация, за да превърне творбата в най-ярката поема на септемврийската литература. При всичката си близост с по-раншните творби на Гео Милев поемата е качествено нова стъпка в неговото творческо развитие. Затова защото е качествено нова идейно-естетическа позиция на поета, защото в поемата е вплетена една личност, сляла се с народа, отдала се изцяло на борбата срещу тъмните сили на реакцията, защото е осъществена една съкровена мечта за ново революционно изкуство. . . За поета въстанието е осъществило кървавото единение между земята и народа, между личността и колектива, между индивидуалния жест и патриотичния дълг.

Въстанието е централна тема на „Септември“, а въстаналият народ — главен герой. В поемата липсва истински сюжет, пълно и стройно разгръщане

на събития, въпреки че засяга такова важно историческо събитие, въпреки че въвлеча, така да се каже, цялата история. Между отделните глави и части невинаги съществува външно видима връзка. Вътрешното обединяване идва от страстната авторова позиция, от високия градус и полярността на чувствата — възторг и омраза. По структура и тон „Септември“ не е толкова епическа, колкото лирическо-призивна поема. Или още по-точно — лиричното, експресията стоят над типичното. Те са основният организиращ и композиционен елемент на творбата. В нея е осъществено едно новаторско съчетаване между обобщенията в едър план и характерните детайли, между синтетичността и конкретния пейзаж, между емоционалните обръщения и полемичните реплики, между историческите аналогии и повелителните призови. . .

Докато в началото чрез силни и синтетични метафори е подчертана философията на историята и революцията, по-нататък „повествованието“ върви през динамични и експресивни картини на революционния устрем на въстаналите маси, през ужасяващите сцени и описания на фашисткото варварство, за да стигне до възмездието и вярата в неизбежното тържество на идеите на Септември, на свободата. А рисуният и патосът, ритмично-интонационните и изразителните средства се менят в зависимост от характера на чувствата и идеите, които поетът открито и директно изразява и иска да внуши, като полемизира със себе си и другите, като задава въпроси, отхвърля, утвърждава. . .

С началните стихове Гео Милев утвърждава идеята за неизбежността на революцията, представя бунта на експлоатираните като едно закономерно явление в общество на класово неравенство и потисничество. И след това той не пропуска да повтори тази обосновка и мотивировка на народната борба. Особено когато представя революционния устрем. Но вече не толкова с образно-метафорични, колкото с динамични, съзнателно огрубели и хиперболични, антитезни и ударни стихове. И не просто утвърждава, а възхвалява революционната стихия „свещеното дело“ на грубите „черни ръце“ . . .

На отделни места и случаи на огрубяването и „натуралистичните“ елементи („хулигани“, „глигани“) трудно може да се намери художествено оправдание. Наистина поетът е позасилил боите, когато иска да подчертае тъмните наслоения у народа, резултат на вековното потисничество. Но той съвсем е прекалил с „оварваряването“, защото. . . експресионистичните норми изискват силни, съгъсени багри. . . Всичко това обаче не засяга отношението на поета към народа. За него е ясно, че за това „скотско“ състояние на народа е виновно буржоазното общество. Той се прекланя пред добродетелите на трудовите хора и пред тяхната стихийна сила и воля за борба, пред техния революционен подвиг. И още нещо много важно — поетът вижда, че тези груби „безименни“ хора, обединени около една обща цел, са станали революционен клас — „неудържими, страхотни, велики / НАРОД“ . . .

В подчертан и приподигнат героично-романтичен патос, който не изключва конкретни реалистични или дори натуралистични детайли, с преобладаващи обобщени картини и сборни образи на народа, общо взето, по-експресионистичния „канон“, Гео Милев успява да внуши в първите няколко песни силата на въстаналия народ, неговия неудържим и стихийен устрем, идейната правда на неговото „свещено дело“. Почувствувал се частица от този народ, повярвал в социалистическия идеал, в името на който народът се е вдигнал, поетът свободно си служи с лирическите отклонения за по-преки емоционални изблици в подкрепа на „великото дело“ на „грубите черни ръце“, за възхвала на смелостта „в нашите гърмящи сърца“. . . И с това поемата се издига високо над всичко, което се създава в онова време в септемврийската литература. Утвърждава се казаното от Бакалов още при отпечатването ѝ

в „Пламък“ — че в нея възпламва искрата „на вярата и оптимизма“ и че поетът е показал „непадналия, а изправения народ“.

Разбира се, Гео Милев не забравя и „падналия народ“. Но когато рисува (песни VI—XI) с ужасяващи сцени и образи погрома и трагедията, „падането“ на народа, той, ако и да снижава, не стига до изгубване на революционния патос, тъй като за поета това е временен удар, от който народът ще се вдигне и ще продължи борбата, тъй като и животинските изстъпления са свързани с героиката. . . За разлика от първите глави преобладават по-конкретните, по-епическо-драматични, реалистични изображения, с характерните и показателни детайли от ужасите и „геройствата“ на хората-зверове.

„Започва трагедията!“ — гласи седма песен. И с тази лаконичност и недоизказаност сякаш се приготвя възприемането на зловещата истина за чудовищността на зверствата, които извършват „черните редици“ с „лаещите“ картечници. . .

Рядка находчивост проявява Гео Милев и с онова страшно съвпадение-аналогия между десетте трупа, „плюснали“ в окървавените и мътни води на Марица, и . . . военната музика, която свири по обезлюдените улици тогавашния национален химн „Шуми Марица окървавена“. . . Едно съчетание, от което крещи ужасът на гнева, изобличението и обвинението. А стиховете в края след разгрома „мир /и тишина/ настана по цялата страна“ — зазвучават като убийствена ирония на Цанковата власт, която тръби, че е настъпило спокойствие. . .

При потушаването и кървавите ексцеси се проявява моралната сила на народа. Странанието е свързано с твърдостта, терорът — с героизма. И най-яркият изразител и символ на септемврийската героика е поп Андрей. Освободил се от „фикцията“ и „вековната лъжа“ — бог, поп Андрей се възправя като истински герой на въстанието, на епохата. Величавата и героична смърт на този, превърнал се от „божи“ в народен служител, във воин на революцията, е възсъздадена с неповторима сила. Поп Андрей се нарежда между най-добрите образи на герои в нашата литература. С него Гео Милев продължава една богата национална традиция: от Ботевите хайдути, през Вазовите „забравени“ национални герои, до пролетариите-титани на Смирненски, до. . . „неизвестните хора“ на Вапцаров.

И от вярата на герои като поп Андрей Гео Милев преминава към героизма и вярата на целия сражавал се окървавен, но непобеден народ. Въпреки кървавите изстъпления и страшния погром, след като е отхвърлил „химерата бог“ в предълъг спор още от Ахил и Зевс, народът твърдо явява в неизбежното тържество на освободителните идеи на Септември. Тази вяра получава забележителен и внушителен, непознат дотогава, недостигнат и до днес поетичен израз —

Всичко писано от философи, и поети —
ще се сбъдне!

— Без бог! Без господар!

Септември ще бъде май.

Човешкия живот

ще бъде един безконечен възход

— нагоре! нагоре!

Земята ще бъде рай —

ще бъде!

Отразила по своеобразен и внушителен начин едно събитие, което по своя размах и последици добива значение на национална епопея и трагедия, поемата „Септември“ независимо от модерната ѝ „интернационална“ и експре-

сионистична форма е най-националната и най-революционната септемврийска творба.

По своята форма и строеж, похвати и средства поемата наистина напомня една експресионистична творба. Колкото и да ни е трудно да приемем това, все пак трябва да се признае, че в „Септември“ поетът наистина си служи със средствата на революционния експресионизъм и футуризм. Но, както вече в последните години бе разяснявано, касае се не цялостно до експресионизма като метод — с теорията, философията, светоусещането, — а главно до техниката, до средствата и похватите. А тъй като теорията, философията, светоусещането на Гео Милев и идейно-емоционалното съдържание на поемата са други — революционно-социалистически, експресионистичните похвати, служейки на новото съдържание, придобиват по-друг смисъл и функция. Кой знае дали, ако „Септември“ беше написана в класическата форма на стихосложението, щеше да въздействува така силно върху няколко поколения младежи от антифашистката борба. . . Като че ли наситеното с бунт и революционен пламък съдържание диктува и изисква експресивни емоционални избухвания и образи. Разбира се, това не е задължителен еталон. Революционните идеи и чувства са се изразявали преди „Септември“ и след нея и по друг начин, и с други средства. Но при Гео Милев напълно естествено се получава това малко своеобразно и новаторско единство.

Най-очевидно в „Септември“ е влиянието на Верхарен и на Маяковски.

Ако и да не е била напълно разбрана от някои литератори и при излизането, и по-късно, „Септември“ получава много по-важната оценка — признанието на народа, на прогресивната младеж, на много млади революционни поети и писатели, за да се превърне в пример и за гражданско поведение, и за новаторски художествени търсения. . .

5

Вестник „Ведрина“ — излиза от 15. X. 1926 до 16. XI. 1927 г. — е своеобразно продължение на септемврийската линия в обществено-политическия и литературния живот. Главният редактор и „директор“ на вестника Антон Страшимиров тук манифестира по най-определен и категоричен начин борческата си и антифашистка септемврийска позиция.

Септемврийското въстание и по-специално страшният терор, на който фашистките банди подложиха народните маси, разтърсиха дълбоко гражданското съзнание на Страшимиров. И той, проявявайки рядка смелост, се вдигна в защита на окървавения народ. Още докато се носи димът от опожарените села и отеква зловещото ехо на картечниците, той отправя своя знаменит „Позив“, с който апелира за оказване помощ на семействата на убитите работници и селяни, които не можели да очакват подкрепа от тези „ . . . които кляха народа си, както и турчин не го е клял“. Тази крилата фраза на писателя-гражданин и публицист прелетява над цялата страна, намира горещ отзвук сред всички честномислещи хора. Смелите думи на писателя смущават и объркват народните убийци с омърсените с кръв ръце и съвести, вдъхват вяра в изстрадалите народни сърца. Забележителните и ярки думи започват да се цитират от всички прогресивни вестници и списания. Извънредно смелата и твърда „обвинителна позиция“ на Страшимиров (той участва в организирането на „Бюлетин за подпомагане на септемврийските жертви“ с отговорен редактор Христо Ясенов, продължава да изнася своите сказки, като вмъква вече и въпросите за преживените ужаси) го прави скоро най-популярния писател в България, адмириран от всички прогресивни слоеве. Приет е за съ-

трудник на успеите да се промъкнат през цензурата легални органи на партията и в други антифашистки издания.

В извънредно големия брой статии, публикувани във „Ведрина“, антифашистката страст на публициста достига най-високата си точка. Обедняващата тема на публицистичните му работи е изобличението на фашизма. С неизтощима страст и ненавист той шиба политическите демагози и клейми „хората-зверове“. Пише и срещу ЗЗД, срещу политическите произволи, против инквизициите и убийствата. Настоява за амнистия на борците — жертви на „свирепствата“ и „средновековния ужас“ на фашистката полиция. На първо място това са политическите затворници-комунисти, героичното държане на които Страшимиров не един път изтъква. В начините, в похватите, с които осъществява изобличението, Страшимиров проявява истинско изобретателство: прякото изобличение се заменя с иронията, пронизващите стрели и язвителни бележки — с остроумни подмятания и находчиви аналогии и намеци. . . Много от статиите му имат за заглавие обръщения и призови: „Къде?“, „Докога?“, „Стига жертви!“, „Няма ли опомняне!“ и т. н.

От публицистичните работи на Страшимиров във „Ведрина“ се вижда, че той заживява с вярата на комунистите и на всички трудещи се, с убеждението и високите идеали, в името на които те водят героичната и справедлива борба. Това убеждение на писателя е внушено особено силно в кратката му статия по случай годишнината от смъртта на Ботев:

„Вие можете да ни съдите, да ни биете колите, и бесите.

Всичко можете!

Но не можете угаси борческия пламък у нас.“

И по-нататък:

„Защото нима с картечници ще победите идеите?“

Със същия патос говори Страшимиров и в статиите си за Първи май, в защита на Октомврийската революция и т. н.

Изобщо, застанал на страната на окървавения и борещ се народ, той приема за най-близки сътрудници почти всички млади писатели-комунисти и други прогресивно настроени автори: Г. Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев и Орлин Василев, Ангел Тодоров и Илия Волен, Тодор Генов (Мерруда Хоррели) и Д. Осинин (Антропка), К. Зидаров и Кр. Пенев, Лъч. Станчев (Л. Жаднев) и Спас Кралевски, Славко Васев и Кр. Белев (още като ученик) и др.

По тематика и идейна насоченост, по похвати и средства стиховете и разказите на тези млади поети във „Ведрина“ са в духа на септемврийската литература от „Нов път“, с много силно и непреодоляно влияние на Фурнаджиев и Каралийчев. При някои млади белетристи и поети личи обаче определен стремеж за освобождаване от образците, за изживяване на сантиментализма (Караславов, Илия Волен и др.) и набелязване елементи на собствено све-тоусещане и на свой почерк.

С „приютяването“ на начеващите млади революционни творци „Ведрина“ става един от мостовете, през които минава революционната антифашистка литературна вълна, която в края на 20-те и началото на 30-те години — в условията на новия подем на борбата срещу реакцията и фашизма — дава едни от най-добрите завоевания на нашата социалистическа литература.

Вестникът води твърде остра борба с официалната литература, с нейните представители — писатели и поети, редактори и критици, като с това подпомага развитието на революционното изкуство и литература, за чиито представители в миналото и настоящето се говори с възторг. Ботев е една от любимите теми на Страшимиров — главно „прозренията“ на неговия поетичен „гений“. Смирненски за него е „слънчево дете“, след поезията на когото било

срамно работническото движение да се „подхранва“ с дидактически стихове; Ясенов — „най-големият български лирик след поколението на Яворов“, смъртта на който е „български позор за вечни времена“...

В много случаи Страшимиров издига най-важните борчески лозунги на партията в онова време. Въпреки това той съвсем не е станал никакъв последователен марксист.

Остава с ненапълно установените си схващания по редица основни проблеми, със своеобразния си стихийен индивидуализъм и самолюбие, с желание за самоизтъкване, остава си изобщо със своята анархистична натура и „чепат“ характер. Той непрекъснато роптае срещу „ограничаване“ на свободата му от страна на „доктринерите“, срещу тяхната дисциплина и идейна последователност. Продължава да живее със самозаблуждението, че се е издигнал като арбитър над идеолозите отляво и дясно. Затова бележките, които му правят неговите сътрудници-комунисти, той възприема като ограничение на творческата му свобода.

И много скоро той скъсва с тях и изобщо с марксизма, а вестникът спира. Изглежда и някои партийни ръководители не са проявили достатъчна тактичност и гъвкавост в отношенията си към Страшимиров, като са предявявали към него изисквания за идейна последователност като на комунист. За съжаление до края на живота си Страшимиров вече не стига до разбирателство и единение с революционните поети и писатели. Но той продължава да пише статии и по обществено-политически и културни въпроси, и по любимите си народо-ведски и психологически проблеми. Но не успява да се издигне до оня връх, до който стига в периода на „Ведрина“, когато неговият глас се слива с гласа на нашите най-смели революционни публицисти и писатели, когато той оставя своя диря в нашата революционна и антифашистка публицистика.

Романът „Хоро“ е най-значителното произведение на Страшимиров от този период. В него писателят утвърждава по художествен път своето възмущение от фашисткия терор и своя дълбок протест на гражданин и творец срещу издевателствата на фашистките убийци. „Хоро“ е роман-сатира с изключителна сила, един своеобразен памфлет, в който гневният патос и възмущението, описанията и диалозите, сцените и характерите, трескавото авторско въображение, задъханата експресивност на разказа въпреки фрагментарността и разкъсаността на сюжетното развитие са така осмислени и емоционално организирани, че превръщат „Хоро“ в една новаторска творба, в една модерна, в съвременния смисъл на думата проза.

Предпочитанията и особеностите на повествователя Страшимиров — преди всичко търсенето и изобразяването на „злополучната съдба на народа си“, „орисните“ мигове в човешкия живот и т. н. — тук в „Хоро“ имат възможност да се изявят в пълна мяра. Отразяващ кървавия епизод на Септемврийското въстание, романът обхваща събития, протичащи в едно денонощие. Сгъстено и задъхано авторът маркира отделните епизоди: от „сватбеното шествие“ на околийския началник Сотир Иванов с Мичето — изнасилената от него сестра на революционера Сашко Карабелюв — по безлюдните (само с крачеши патрули) улици на градеца, до последните страници с кървавото хоро около труповите на убитите — това е такова динамично, кинематографично повествование, в което изчезват фабулирането, изчерпателността, а остават асоциативността и лиричността, които емоционално свързват зловещите моменти и разтърсват читателя.

В романа няма всестранно, детайлно изградени характери. Страшимиров избира някои изключителни състояния и показва героите във върховни моменти на човешко напрежение, „издебва ги в изключително състояние, когато човек разбулва скритата си същност докрай“ (Минко Николов). Проявите са около

една доминираща черта, обикновено израз на някоя излязла извън нормалното страст. По-големи са сполуките при обрисовката на палачите на народа.

Достатъчни са на писателя например сцените на подписване протокола за смъртните присъди или на „хорото“, за да разкрие животинския образ на различните прослойки на фашизиращата се буржоазия: околийския началник, пристава, полковник Гнойнишки, кмета и т. н. Ако все пак тези моменти му помагат да нахвърли контурите на нечовешките физиономии на народните палачи, той не успява да подбере такива сцени или сблъсквания, за да очертае образите на ръководителите и организаторите на въстанието — комунистите-революционери. Те, доколкото съществуват в романа, не притежават характерните черти на борци и по социален произход и действия, и по идеология и психика; или не действуват (Сашко), или пък действуват съвсем романтично (Иско); представени са като някакви доктринери (студентката) или пък идейно съвсем неизяснени, с анархистични прояви (Васил Дългокосия).

Не е влизало в задачата на Страшимиров да изобразява и сражавания се народ. Макар да е представен повече като понасящ фашистките издевателства, народът съществува, а отделни негови представители проявяват чудни качества, включително и борческите си възможности. При убийството на Събочо старият Капанов не се сдържа и макар вързан и само няколко минути преди смъртта, ритва убица на сина си. А Капанката се възправя като някакъв символ на твърдостта и съпротивителната мощ на обикновените хора от народа. Хвърля изобличителните си думи право в лицето на фашисткия изрод, не позволява на никой от жените да плуе върху мъртвите и накрая в изблик на рядка морална сила изръмжава като тигрица, впива се в ръката на полковника и го повежда на кървавото хоро. . .

„Хоро“ е творба с изключително въздействие. Нестройността и фрагментарността в повествованието, непълното изображение на характерите, нервният и накупен рисунк, неестествено разкъсаната реч и т. н. се обясняват или „компенсират“ с оная извънредно напрегната и емоционално заредена атмосфера, в онези лирическо-експресивни моменти, които като мотиви се повтарят, свързват отделните части и епизоди, поразяват читателското съзнание и въображение. Не може да не се почувствува — както и от съвременниците на септемврийските ужаси, така и от днешните читатели — силата на възнуващото повторение на „белите“, но и предателски „септемврийски нощи“, свидетелстващи за кървавите погроми, или онзи несравним по силата и внушението си контраст (подобно на Гео Милев в „Септември“) между изстрелите и патриотичната песен „Мила родино“ . . .

Свързан с кървавия двубой между народа и буржоазията през Септември 1923 г., романът „Хоро“ е достойно художествено възплъщение на смелата гражданска позиция на честния писател. Своеобразното, експресивно и реалистично изображение е пронизано от изобличителна антифашистка страст, от бунтовния патос дори на нашата революционна антифашистка литература.

*

С идейно-естетическите си търсения и художествени завоевания септемврийската литература от периода 1923—1927 г. маркира един нов и важен момент в развитието не само на социалистическата, но и изобщо на националната ни литература. Прогресивната българска литература след 1928 г. се развива озарена от сиянието на Септември. . .